

Lublin, 6.08.2026 r.

**Recenzja pracy doktorskiej Pana magistra Bartłomieja Sokołowskiego
pt. *Kobiety w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej w latach 1846–1914*,
Warszawa 2026, ss. 481.**

Dzieje więziennictwa na ziemiach Królestwa Polskiego w dobie niewoli narodowej są kwestią bardzo obszerną i zróżnicowaną. Analogicznie można określić sprawy związane z odbywaniem przez kobiety kar nałożonych przez władze carskie za prowadzenie działalności politycznej w zakładach penitencjarnych na wspomnianym obszarze. Problematyka ta jak dotąd cieszyła się pewnym zainteresowaniem, jednak trudno byłoby wskazać na konkretne prace traktujące to zagadnienie holistycznie.

Magister Bartłomiej Sokołowski zdecydował się za przedmiot swoich badań wybrać kwestię funkcjonowania X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej i obecności kobiet wśród osadzonych tam osób skazanych za przestępstwa polityczne. Taki wybór tematu rozważań jest jak najbardziej uzasadniony. Otóż owa instytucja stanowiła kluczowe miejsce do egzekwowania kar nakładanych na prowadzenie nielegalnej działalności politycznej związanej z polskimi aspiracjami niepodległościowymi. Drugim aspektem poruszonym przez doktoranta stała się obecność kobiet wśród osób ukaranych i osadzonych w tym zakładzie penitencjarnym.

Temat rozprawy został przez doktoranta sformułowany prawidłowo. X Pawilon Cytadeli Warszawskiej funkcjonował jako samodzielny element struktury więziennictwa w Królestwie Polskim, kobiety zaś stanowiły pewną grupę osadzonych tam osób. Autor zdecydował się na przedstawienie portretu zbiorowego więźniarek (grupa kilkusetosobowa), analizując ich losy od podjęcia działalności politycznej, przez aresztowanie, proces śledztwa, odbywanie kary i na dalszych ich losach kończąc.

Również nie budzą zastrzeżeń ramy chronologiczne pracy. Autor słusznie określił cezury swojej dysertacji. Za cezurę początkową wskazuje rok 1846, a więc fakt pojawienia się pierwszej kobiety-więźniarki w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej, co znajduje swoje potwierdzenie w źródłach. Oczywiście Autor pisząc o miejscu przetrzymywania więźniarek musiał pokrótce nakreślić historię samej cytadeli, która pojawiła się przecież po upadku powstania listopadowego.

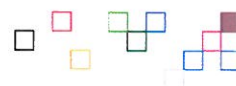
Cezura końcowa pracy jest także jasno sprecyzowana. Autor kończy swoje rozważania na wybuchu I wojny światowej. Wybór początku sierpnia 1914 r. jest racjonalnym rozwiązaniem. Bowiem wpływ wojny na funkcjonowanie zakładów penitencjarnych w tych nadzwyczajnych warunkach był zauważalny. Chociażby można wskazać na pojawienie się w nich osób podejrzewanych o szpiegostwo czy też przygotowywanie się poszczególnych miejsc odosobnienia do ewakuacji w głąb Rosji.

Podstawę źródłową pracy stanowią materiały rękopiśmienne przechowywane w Archiwum Głównych Akt Dawanych, Archiwum Akt Nowych, Archiwum Państwowym w Warszawie (obecnie znajdujące się w Ekspozyturze w Milanówku) oraz w archiwach zakładowych Muzeum Niepodległości w Warszawie i Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego. Materiały te są pokłosiem funkcjonowania urzędów rosyjskiej administracji cywilnej, wojskowych organów sądowych i struktur policyjnych. Doktorant wykorzystał również szeroki zakres źródeł drukowanych. Kluczowe było sięgnięcie po przepisy regulujące zasady funkcjonowania struktur więziennych i prawodawstwa karnego. Wreszcie ważnymi wykorzystanymi źródłami są egodokumenty, których autorami były przede wszystkim osoby osadzone w analizowanej placówce penitencjarnej. Oczywiście doktorant wykorzystał dość szeroko dostępną literaturę przedmiotu odnoszącą się do wielu aspektów jego badań.

Przechodząc do postawionych sobie przez doktoranta pytań badawczych należy uznać, że zostały one skonstruowane prawidłowo i mieszczą się w temacie dysertacji. Potwierdza to lektura rozprawy doktorskiej.

Rozdział pierwszy dysertacji doktorskiej mgr Bartłomiej Sokołowski poświęcił przedstawieniu podstawy prawnej funkcjonowania interesującego go zakładu penitencjarnego oraz działalności różnych instytucji biorących aktywny udział w realizowaniu działań represyjnych wobec obywateli Cesarstwa Rosyjskiego angażujących się w nielegalną działalność polityczną. Rysuje w tym rozdziale historię pierwszych lat

funkcjonowania X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej. Wskazuje na powołanie w 1833 r. Stałej Komisji Wojenno-Śledczej, jako tymczasowego narzędzia służącego karaniu uczestników ruchu niepodległościowego kierowanego przez Józefa Zaliwskiego, który na trwałe wkomponował się w struktury carskiego aparatu represyjnego. Stał się również organem między innymi prowadzącym śledztwa wobec kobiet angażujących się w działalność polityczną. Jako, że cezura końcową pracy jest rok 1914, Autor dysertacji przedstawił kolejne instytucje aparatu represyjnego tworzone i działające w związku z zaistniałymi wydarzeniami politycznymi na terenie Królestwa Polskiego (likwidacja tajnych organizacji politycznych, powstanie listopadowe). Wskazuje na działalność Komisji Sądu Wojennego, Audytoriatu Polowego Wojsk w Królestwie Polskim czy Zarządu Generał-Policmajstra w Królestwie Polskim. Ostatnia w wymienionych instytucji pojawiła się w celu przyspieszenia procesu pacyfikacji Królestwa Polskiego po wybuchu powstania styczniowego. Funkcjonowała do początku 1867 r., a sprawy polityczne związane z tym polskim ruchem niepodległościowym, którymi się zajmowała zostały przekazane innym organom parającym się śledzeniem prawomyślności obywateli monarchii Romanowów. Autor słusznie zauważa, że po 1872 r. (zakończenie ostatniego postępowania wobec uczestnika powstania styczniowego przetrzymywanego w Cytadeli Warszawskiej) sprawami politycznymi zaczęły zajmować się cywilne organy administracyjne (np. Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego, Warszawski Rząd Gubernialny), sądowe (prokuratura Warszawskiej Izby Sądowej i sądów okręgowych) i policyjne (zarządy żandarmerii, oddziały ochrony). Należy mieć również na uwadze fakt dalszej działalności Tymczasowej Komisji Wojskowo-Śledczej (do 1882 r.). Przy analizie organów administracyjnych, które zajmowały się sprawami politycznymi zastanawiający jest brak Kancelarii Gubernatora Warszawskiego. Zwłaszcza, że organ ten pojawia się w 1866 r. i do jego głównych zadań należy wspomaganie gubernatora w sprawach o charakterze politycznym. Nasuwa się również pytanie – skoro X Pawilon Cytadeli Warszawskiej odgrywał bardzo ważną rolę w przetrzymywaniu osób oskarżonych o działalność polityczną na terenie Królestwa Polskiego, to jaki udział miały w postępowaniach śledczych instytucje działające w pozostałych 9 guberniach tego terytorium w postaci kancelarii gubernatorów, prokuratur sądów okręgowych czy wreszcie gubernialnych zarządów żandarmerii?

Autor w tym rozdziale przedstawia również podstawę prawną funkcjonowania wszystkich instytucji aparatu represyjnego. Jak słusznie zauważył po powstaniu listopadowym kluczową rolę odegrał Statut Organiczny z 1832 r., który umożliwił zaadoptowanie na obszarze Królestwa Polskiego przepisów regulujących postępowanie ze sprawami przestępstw politycznych a obowiązujących w głębi monarchii Romanowów. To oznaczało wyłączenie tych spraw spod jurysdykcji miejscowego sądownictwa karnego. Ważne, że doktorant także wskazał na postanowienie Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego (z 1832 r.), które stanowiło rozwinięcie artykułu 10 Statutu Organicznego. Rada Administracyjna, zdominowana przecież przez najbliższych współpracowników feldmarszałka Iwana Paskiewicza, postanowiła przekazać sprawy przestępstw politycznych w ręce rosyjskiego sądownictwa wojskowego. Konsekwencją tego były szerokie kompetencje nadane samemu namiestnikowi I. Paskiewiczowi w 1833 r. ukazem wydanym przez cara Mikołaja I. To określiło na najbliższe dekady zasady postępowanie z oskarżonymi o przestępstwa polityczne w Królestwie Polskim.

Wreszcie mgr Bartłomiej Sokołowski nakreślił definicję przestępstwa politycznego na podstawie analizy obowiązujących w Królestwie Polskim kodeksów karnych. Pokusił się o przedstawienie polskich regulacji prawnych odnoszących się do wykroczeń o charakterze politycznym. W związku z istniejącym trybem rozstrzygania w sprawach przestępstw politycznych konieczne było omówienie kodeksów karnych obowiązujących w Cesarstwie Rosyjskim. Autor dlatego też słusznie wskazał na istnienie i stosowanie od 1840 r. rosyjskiego *Свода военных постановлений* do rozstrzygania spraw przed carskimi sądami wojskowymi w Królestwie Polskim.

Rozdział drugi rozprawy doktorskiej doktorant zdecydował się poświęcić omówieniu rodzajów przestępstw popełnianych przez kobiety, które obecne były w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. Od razu należy zaznaczyć, że nie była to sprawa prosta. Bowiem w dotychczasowej literaturze przedmiotu rodzaj przestępstw popełniany przez kobiety był traktowany przez badaczy zbyt ogólnikowo lub też w ogóle nie dostrzegano obecności kobiet w kazamatach cytadeli. Autor w celu ustalenia charakteru przestępstw musiał sięgnąć do wspomnianej już kartoteki osób osadzonych w cytadeli. Tutaj muszę zwrócić uwagę na jego dociekliwość badawczą, gdyż z innych źródeł udało

mu się pozyskać informacje o wielu więźniarkach, chociaż o fakcie ich pobytu w cytadeli kartoteka milczy.

W swoich rozważaniach w tej części pracy słusznie wyodrębnił cztery okresy. Pierwszy stanowi czas rządów namiestnika I. Paskiewicza w Królestwie Polskim oraz pierwsze lata panowania cara Aleksandra II. Namiestnik I. Paskiewicz i jego ludzie, realizując ogólny kurs polityczny nakreślony przez cara Mikołaja I, z dużym zaangażowaniem tropili wszelkie przejawy niekontrolowanej aktywności społeczno-politycznej. Efektem tego, jak doktorant udowodnił, mamy do czynienia z pierwszymi kobietami osadzonymi w X Pawilonie. Ta niewielka ich liczba, jak zostało zaakcentowane, wynikała ze stosowania np. kary osadzenia w żeńskich zgromadzeniach zakonnych.

Wzrost liczby osadzonych kobiet w X Pawilonie za popełnione przestępstwa polityczne był wynikiem pierwszych manifestacji patriotycznych i wybuchem powstania styczniowego. Szczególnie w tym ostatnim polskim zrywie niepodległościowym zwiększyła się aktywność kobiet. Doktorant udowodnił zależność między intensywnością wystąpień patriotycznych a wielkością grupy kobiet przebywających w interesującej go instytucji represyjnej.

Mgr Bartłomiej Sokołowski analizując źródła i opracowania słusznie zauważył brak interesujących osób w X Pawilonie w latach 1873–1878. Sytuacja taka, jak wykazał była konsekwencją zakończeniem procesu pacyfikacji Królestwa Polskiego po powstaniu styczniowym oraz zaistnieniem względnego marazmu w działalności patriotycznej kobiet, co było wynikiem zwiększonego nadzoru policyjnego.

Dopiero pojawienie się kryzysu ekonomicznego oraz rozprzestrzenianie się idei socjalistycznych i socjaldemokratycznych pobudziło kobiety do działalności politycznej. Doktorant w tej części rozważań wykazał obecność kobiet w X Pawilonie w latach 1879–1904. Interesująca jest przedstawiona przez niego różna wielkość grupy przebywającej w murach tego zakładu penitencjarnego. Kobiety oskarżane były głównie o działalność socjalistyczną, ale zauważalne są również te, które decydowały się na nielegalną działalność oświatową.

Wreszcie rozdział drugi dysertacji mgra Bartłomieja Sokołowskiego kończy analiza pobytu kobiet w X Pawilonie Cytadeli w latach 1905–1914. Autor udowodnił znowu związek obecności większej grupy kobiet w tym więzieniu z nasileniem działań

rewolucyjnych w Królestwie Polskim. Po 1908 r. mamy spadek liczby aresztowanych kobiet. Chociaż doszło do upadku rewolucji to do wybuchu I wojny światowej kobiety wykazywały się pewną aktywnością, która kończyła się pobytem w celach cytadeli.

Niewątpliwą zaletą rozważań Autora w drugim rozdziale dysertacji jest określanie charakteru przestępstw dokonywanych przez kobiety. Głównie na podstawie źródeł rękopiśmiennych i drukowanych omawia wiele jednostkowych działań, które doprowadziły do złamania istniejącego prawa zakazującego jakiegokolwiek działalności politycznej. Wyraźnie zauważalna jest przynależność kobiet do istniejących partii politycznych, która zdynamizowała się na początku XX stulecia. Szczególnie interesujące są charakterystyki przestępstw jak dotąd nie popełnianych przez przedstawicielki płci pięknej.

Kolejny, trzeci rozdział dysertacji, doktorant poświęcił rodzajom kar stosowanym wobec kobiet, które dopuściły się jakichkolwiek form politycznej działalności antypaństwowej. W okresie rządów namiestnika I. Paskiewicza, jak ustalił Autor pracy, wobec kobiet stosowano trzy rodzaje kar: osadzenie w klasztorze, zesłanie na osiedlenie do guberni wewnętrznych monarchii Romanowów oraz inne środki zapobiegawcze. Widzimy więc stosunkowo łagodne podejście do kobiet (mężczyźni byli karani bardziej surowo), którym udowodniono różne formy zakazanej działalności o charakterze politycznym. Z drugiej strony zauważalne jest zastosowanie bardzo popularnej kary w realiach carskiej Rosji a mianowicie zesłania do wewnętrznych guberni cesarstwa.

Z analizy dokonanej przez doktoranta wyraźnie widać, że owe łagodne stanowisko uległo zmianie w latach 1861–1870. Rząd carski zdecydował się na bardziej bezwzględne rozprawianie się z aktywistkami zaangażowanymi w manifestacje patriotyczne lub w polski zryw niepodległościowy jakim było powstanie styczniowe. Jak słusznie zauważył mgr Bartłomiej Sokołowski wraz ze wzrostem liczby osadzonych kobiet w X Pawilonie zdecydowanie został rozszerzony rezerwuar kar. Nową formą kar, bardzo restrykcyjnymi było zesłanie na Syberię i katorga. Owe najcięższe kary były konsekwencją dużego zaangażowania w pomoc powstańcom, za które groziła kara śmierci. W tym miejscu przedstawiciele carskiego aparatu represyjnego wykazywali się łaską – zamiast najwyższego wymiaru kary stosowano przymusowy wieloletni pobyt na Syberii.

Jak doktorant zauważył, analogicznie rosyjskie władze represyjne postępowały wobec kobiet w następnym analizowanym okresie czyli w latach 1879–1904.

Dominującymi formami kar za nielegalną działalność polityczną było zesłanie na Syberię i do wewnętrznych guberni rosyjskich. Na uwagę zasługuje pojawienie się przypadków wydalenia skazanych kobiet poza granicę Cesarstwa Rosyjskiego. Mgr Bartłomiej Sokołowski wskazał 4 przypadki deportacji na teren II Rzeszy Niemieckiej, co było konsekwencją posiadania przez nich obywatelstwa Królestwa Pruskiego.

Również podobna sytuacja miała miejsce w okresie kończącym rozważania doktoranta czyli w ostatniej dekadzie przed wybuchem I wojny światowej. Nasilenie lewicowej aktywności politycznej kobiet, wybuch rewolucji lat 1905–1907 oraz zastosowanie przez władze administracyjne i wojskowe zdecydowanych kroków represyjnych przyniosły efekt w postaci wzrostu liczby np. wyroków katorgi.

Godne zauważanie jest to, że doktorant analizując charakter kar wymierzanych kobietom za nielegalną działalność o charakterze politycznym wielokrotnie popiera je stosownymi przykładami. Dzięki takiemu opracowaniu problemu badawczego mamy do czynienia z ogromem informacji przekazywanych dzięki skrupulatnie przeprowadzonej kwerendzie w materiale źródłowym oraz dostępnych opracowaniach.

Ostatni, czwarty rozdział dysertacji doktorskiej, został poświęcony szeroko rozumianemu życiu codziennemu kobiet przetrzymywanych w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. W tym miejscu zaprezentowano wiele kwestii związanych z rewizją osobistą, warunkami bytowymi (wygląd cel, stan sanitarny, wyżywienie, nałogi itd.), sposobami komunikowania się ze współosadzonymi lub ze światem zewnętrznym itp. Doktorant swoje rozważania oparł głównie na egodokumentach osób osadzonych w tym zakładzie penitencjarnym.

Recenzowana praca doktorska jest napisana stosunkowo dobrą polszczyzną. Zdarzają się w niej drobne usterki językowe w postaci literówek lub powtórzeń. Jednak nie mają one wpływu na komunikatywność tekstu. Zauważone mankamenty, co należy podkreślić, w mojej opinii, w żaden sposób nie obniżają wartości merytorycznej recenzowanej dysertacji. Rozprawa została uzupełniona o tabele, które są wynikiem analiz dokonanych przez Autora. W znakomity sposób uzupełniają one prowadzoną narrację. Należy także zwrócić uwagę na to, że Autor starał się swoje tezy lub informacje zawarte w tekście poprzeć stosownymi informacjami o ich podstawie źródłowej lub pochodzeniu. Stąd też mamy do czynienia z imponującą liczbą przypisów źródłowych i wyjaśniających.

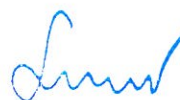
Uważam, że doktorant w pełni zrealizował postawione przed sobą cele badawcze. Dokonał dogłębnej analizy kwestii obecności kobiet wśród osób osadzonych w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. Fakt ich pobytu w tej carskiej instytucji represyjnej ukazał pod wieloma aspektami.

Praca doktorska mgra B. Sokołowskiego, ze względu na swoją wartość merytoryczną zasługuje na druk. Wymienione wyżej przeze mnie mankamenty, mające głównie charakter techniczny, dzięki skrupulatnie przeprowadzonej korekcie będzie można śmiało wyeliminować.

Reasumując rozprawa doktorska mgra Bartłomieja Sokołowskiego jest bardzo ważna pod względem poznawczym dla polskiej historiografii zajmującej się historią kobiet w dobie niewoli narodowej na terenie Królestwa Polskiego. Autor dysertacji, co należy podkreślić na szerokiej podstawie źródłowej, wypełnił istniejącą lukę badawczą, poszerzając naszą wiedzę o obecności przeszło kilkuset kobiet w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. Przedstawiona do recenzji praca doktorska wskazuje na ponadprzeciętne umiejętności warsztatowe (doktorant m.in. bez problemów poradził sobie z rosyjskimi rękopiśmiennymi materiałami źródłowymi) oraz samodzielność badawczą.

Stwierdzam, że oceniana dysertacja mgra Bartłomieja Sokołowskiego spełnia wszystkie ustawowe wymagania stawiane rozprawom doktorskim (wskazane w artykule 187 ustęp 3 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dziennik Ustaw 2020, poz. 85)) i stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego.

Wnioskuje o dopuszczenie mgra Bartłomieja Sokołowskiego do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Dr hab. Krzysztof Latawiec, prof. UMCS

